

ՄԱՏԵՎԱԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱԿԱԴԵՄԻ

ՀԱՅԿԱՆԱԿ, ԵՐԵՎԱՆ ՄԵԽ Գ.Ա.Շ.ՔԵՐԵՐ
ՏԱԹՈՒԻ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԽ ԳՈՒՅԻ ՆԵՎ-
ՂԵՑԻՆԵՐԸ ԵԽ Վ.Ա.ԽԱՆԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐԸ. գրք՝ ՄԵԽՈՊ ՄԱԿԱՏՈՐԱՆ ԱՐՔԵՊՈ. Տէ՛ր
ՄԱՏԵՎԱԿԱՆ. 151 մեծայի էշ, պատկերազարդ:
Դուռհան Մատեվար, թի 12. Եռուսալէմ Յօսաւան
Մերց Յակիբեանց. 1938:

Գրքին սկիզբը կը գտնենք Տ. Մեխոպ Արք-
եպու, Նշանակար մէկ զեկոյցը որով կը ներկայա-
ցուին հեղինակը՝ հանրածանօթ կազմակերտ և
բազմագուստակ էջմիածնականը և գործին հրա-
տարակութեան պարագաները, որոնք մատուռ-
քարար յաւզէի կը գտնեն ներկայի պայմաններով:

Գրքը ըստ արտօնութիւն նաբանական սուսու-
նականութիւն մըն է էպական վերոյիշեալ հայ երեք
մէծ գանքերու եկեղեցներուն և վնասկան շի-
նութիւններուն. բայց անոր մէջ կը գտնենք տա-
կաւին՝ տեղագրական և համբորգական նօմերը,
պատմական և բարցուցական անդարձերը, ար-
տադրական արձանագրութեանց (օրորա) և
նոյնական կ վերջուն, հեղինակին յատուի տեսա-
թիւն մը հայ եկեղեցական ճարտարագետութեան
ժագաման մասին: Ամբողջութեանը մէջ շահեկան
գործ մը՝ մէկէ աւելի տեսակէտներով:

Գրքը բայ բանուի բացի յառաջարանէն
հրնգ զուխներուն. ա. Տարիի վանիք, բ. Հայութի վանիք,
գ. Դայիի վանիք, դ. Վանական գիտուրիններ,
ե. Ժամատան-Գալովի-Մրահ:

Յատաջարանին մէջ հեղինակը ակնարկ մը կը
նետէ հայկական հարաբերութեան վրայ և կը իշուշ
անոր կարևորութիւնը հայ քաջագարիթութեան
պատմութեան համար մանաւորապէս՝ և հայ

պահագիրը յարինած է Փիլիպպոս կթզ. Աղ-
բակեցին, որ է հետևեալը.

«Այս ի տապան դամքարանի
Եղեալ շիրիմի ճանապարհի
Տեսուե Մովսէսի վարդապէտի
Ըներեալ Ս. Հայրավես, որ է տեղեաւ Տա-
նորողոյ Ս. Էջմիածնի լուսացի
Բացող և շինող գերերի բուիին (Բ. թ.
532):

(Տե՛ս Աւարաս, 1902, էջ 446): Իր գոր-
ծունէութեան մանրամասնութիւնները տես-
նել նաև (Դաւթիմեցի էջ 284-313). Ս. Յա-
կորի տուած իր նուէրները տեսնել (Մ. թ.
532):

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՈ. ԱԶԱԽՈՂՈՒՄԻ

ողամտութեան՝ ընդհանրագէս. և ըսելէ կերջ թէ
հայ վանքերը ըվանքաշատ Հայաստանում: որ-
քան ընդարձակ նիւթ կը հայթալիթեն հայ հնա-
բանութեան, կ'զգացնէ զանձնք ուսումնասիրե-
լու գործին անյառագելիութիւնը, քանի որ ըլ-
լայ բնութեան՝ երկրաշարժեր՝ և Ալլայ մարդոց
քաղաքական պատճառանձնութիւնը աւելածութիւն-
ներ՝ պարբերաբար յառաջ բրեցած կործանուու-
ները կը գործին նորանոր արէներով ու մեր
ձեռքէն կ'առնեն հետզւեաէ հնութեան լաւագոյն
յշշատակարաններու մեր նախշաման կարելիսու-
թիւնը:»

Հերինակը 1904ին և 1911ին ըվանական պաշ-
տոնական գործերուց զանուեր է Տաթէն և յետոյ
Հաղարծին և Դազ ու այդ տափներով ուսում-
նակիրեր է այդ նանքերու եկեղեցներն ու վա-
նական այլ շինութիւնները և մնա թիւնի ար-
ձանագրութիւններէ է արտագրեր և լուսանկար-
ներ տուեր: Այսօր որ վեցչին 1931ի երկրաշարժեն
աւերուած է մնա մասամբ Տաթէնը, որով և հե-
ղինակին հաւաքած նիւթերը մասնաւորաբար
թանկարժէք կը զանան, կը փութայ ան զա-
նան և անոնց սասին իր տուանինները հրա-
տարակել: թէն այդ ալ մասամբ միամի օրովին-
տե Սրբազնին տասած լուսանկարներն ու անոնց
նեկամինները և նոթերուն ալ մէջ կարեւը մասը
իրեն կարգին վնացեր են իրավիլ՝ իր եկըօր
ընակարանի հրակին մէջ: ներկայ հաստոր պատ-
կերազարուած է մնա մասամբ նախ քան երկ-
րաշարժը ուրիշներէ տանուած և հաջուագիտ
լուսանկարներով:

Գրքն նիւթը կաղմոց երեք վանքերուն ալ
եկեղեցիները և վանական այլ չէնքերը ներկա-
յացուած են թէ՛ իրենց ճարտարապետական կա-
ռուցուածքին մէջ եւ թէ՛ իրենց շինութեան
պատմութեանը: Այս վերջնոյոց համար հեղինակը
կ'օգտագործէ նաւասարապէս պատմագիրներու
վկանութիւնները, ուրիշ նարանական և տեղա-
գրական ուսումնանիրութիւններ և իր իսկ տեղ-
ուոյն վրայ արտագրած արձանագրութիւնները:

Տաթէի համար կ'օգոստի բնակնարար ամե-
նէն աւելի ժի՞ զարու պատմագիր, Տաթէի վանա-
հան Մտեման Օրբելիանի գործէն: լուսեկն
է յուսեւ թէ ինչպէս մնոր պատմանները կը հա-
ստանուի զօթէ՛ կէտ առ կէտ հերկայիս աւերակ
չէնքերու վրայ մնացած արձանագրութիւննե-
րով: Այսպէս կը հետեւնք հայ եկեղեցական մը-
շակոյթին և պատմութեան մէջ անցքան նշանա-
ւոր էր կատարած Սիրնեաց այս մայրագանքին
գորգացման փուլերուն: Վանքի միջավայրին նը-
կարագուութիւնէ մը վերջ ուր յիշուած են պատ-
մագրին բառերը՝ «առաջնոյն վանիցն մորք եւ
խոսութիւն նորացուն, յոթ ընդարձակագրին և զե-
ղուցիկ: ընդ որ անցանէ անագին զգմանը զիտն
նըստան, և ձնոր ամ լի այստանուօք և կարս-
տացեալ զանազան բուրասանանօք, և հերինակը
կը պատմէ շնուրութիւնը և երբեմն վերացինու-
թիւնը Տաթէին եկեղեցիներուն և կուտայ ըստ
կարելոյն անոնց ճարտարապետական կառուց-
ուածքի պատմերը: կը ներկայացնէ այսպէս կա-

բաղիկ կամ Առաքելոց եկեղեցին, Ս. Գրիգոր Լուսավորի և Աստվածածնայ անուուն եկեղեցիները, և յետոյ ժամատուննը, սրբատունը, գրադարանը, կրօնաւորներու յարկերը, աելանաստանը կամ հին բառով տապէզը, մինչև ի վերջից՝ վարչմանալիք կամ «Փաւազան» կամ «Հարժուն» կոչուած Մինչը որ, հակառակ իրաւալ ալ շարժուն ըլլալուն, Ստեփանոս Օթրեխեանի օրերէն անկործան մեղ է եկեր և որու առջև գաւալանի տըլչութեան արարողութիւնը տեղի կունենան երբ կապրէն վանքը իր կրօնաւորական կենաքի այն մեծ օրերը . . . Տամէւրի և նանքին բառուած գումը կը պարունակէ երկորոյ բաժին մը ուր վահեն ու շրջապայից շնչերուն վրայ Մագիստրոս Արքեպոս. ի արտաքրած արձանագործիւններուն օրուացը 4 բաններ ընդամենը 144 թիւ: Նոյն գումը իր բարոր բաժին յատկացուած է Տամէւրի կախում ունեցող շըլակի գլուխու և ուրիշ փոքր վանքերու և միջաւասներու նկարագործեան, անոնց մէջ ևս հաւաքուած արձագործեանը յիշաւակուած:

Գործին Բ. և Գ. զլուխները, նուուշ ընդարձակ քան առաջինը, կը ներկայացնեն նոյն եղանակով Հաղպատինը և Դարձ. Ձամաւորաբար առաջնորդ Կարուրիք Ս. Աստվածածն եկեղեցին եւ միու փոքր եկեղեցիները, երկորոյին երկու հենագոյն բազիկիները և Արդուխամանի կառաւացնել տուած հայակապ կաթուղիէն և հնչպէ Տամէւր նոյնպէս Հազարդին և Դադ իրենց շարջ իրենց մէնացմէ կամ անուններ ի գիւղեր են ունեցած, ենելին այցելած է այդ բոլորը և համաւուս կերպով կը յիշաւակէ ինչ որ աւերակ կամ կանգուն գտած է անոնցմէ:

Գ. գումիւն կը խօսի ընդանարապէ՝ հայ մեծ վանքերու հասարակաց՝ վանական շնուռ թիւներուն վրայ որոնք բազմատեսակ են: Արդարի բոլորն ալ բացի բազմաթիւ սելաններով մէկէ աւելի եկեղեցիներն կը պարունակէն առաջ կամ ամասուու կամ տնեսն պարօին շատ ապօքիք — շատ անզամ միեւնոյն տեսի Տեղի քարաքիմ. — Մրգաւուն, Նշխաւատուն, Գրաւուն, Տրավուն, կամ Սեղանաւուն, Տուն-ճանան կամ Թաւարիք (վասահօք պաշտօնական ընդունելութեան մեծ օրաներու) Տանը հասարակաց (կամ հիւրանց պահողն այցելուներու և ուրատաւորներու համար) Տարկի իրօնուոց (միաբանական խուցեր) ու տակաւին Հնանա - Գինեսուն, Զիրանան, Հացանան, Խառանան, Հացանան և անոնք բազմաթիւ աւելի պետք է: «Փոքրը, բայց մասնաւուն կամ անուններու յիշաւայաց այս ընդհանուր ակնարկը կ'առաջնորդի հնդիւնակ համարական մէկ պատկերը տայու — թեթէ մը «Խորհրդային դոցնով ախնոցի մը մէջէն դիտուած — հայ կիւն վանական կենանքին և անոնք բազմաթիւ աւելի պետք է: «Փոքրը, բայց մասնաւուն մեծ վանք գրեթե համարմարուած անդամների բազմութեամբ, ներկայացնուած էին մի տեսակ կոմսաններ, ծրագրուած կամ աւելի ուշից կանոնագործուած նատասկով համայնական կենանքը պարելու և անոնք գործեր կ'աստարելու . . . Անեստը և իրաւական պահունակ կը լին մասնական գործուած էին ամէն մէկի բանական ժըրերով; որ որոշ չափով եւ տեսակաւորում էին ամէն մէկի անձիքը ընդհանուր գործի մէջ: . . . Եթէ հաշուի առնենք այն համգամանքը, որ վանական դառնալու համարակարգային որ և կ է սահմանակուում կամ խորութիւնի չլար, կաթուի կը լինի մի գաղափար կազմել թէ ի՞նչ ասորինանի լայն եղանակով, վանքերի չնորոշիւ, երկրի ամէն անկիւն և ժողովրդական բարոր խաւերի մէջ մտաւոր զարգացումը պատի ընդլայնանար, հարակ կրօնական սահմանափակումներով կայգանուած, Անւասիք այլ համայնական խմբաւորներին և աստիճանական խմբաւորներին առաջ աստիճանական բարութիւններու յիշաւակուած:

և գումում էին ամէն ինչ կատարել ընդհանուր առաջքարուած նպատակի համար: . . . Դրանց անհամանութիւնը ի յայտ էր զալիս ամէն մէկի բանական ժըրերով; որ որոշ չափով եւ տեսակաւորում էին ամէն մէկի անձիքը ընդհանուր գործի մէջ: . . . Եթէ հաշուի առնենք այն դառնալու համարակարգային որ և կ է սահմանակուում կամ խորութիւնի չլար, կաթուի կը լինի մի գաղափար կազմել թէ ի՞նչ ասորինանի լայն եղանակով, վանքերի չնորոշիւ, երկրի ամէն անկիւն և ժողովրդական բարոր խաւերի մէջ մտաւոր զարգացումը պատի ընդլայնանար, հարակ կրօնական սահմանափակումներով կայգանուած, Անւասիք այլ համայնական խմբաւորներին և աստիճանական խմբաւորներին առաջ աստիճանական բարութիւններու յիշաւակուած:

Դրանց գումիւն կը յատկացնէ պարզելու՝ հայ եկեղեցիներուն մօտ, յաճախ անոնց արեմտան պատահած կամ հայութ կամ Մրան անուններու պարզած շնչերուած նարարապետութեան ծագումը բացատրող իր մէջ տեսաւորիւնը, ըստ որուն այդ շնչերու ոճը հայ ասեանական գիւղական տունի մէկի գրաբարումնեն է յառաջ եփեր: Սրբազն հեղինակը 1899ին գերաներէն կը լուսուած ուսումնակիւթիւն մը հրատարակած է Հայկական գիւղական տունի տիտղոսով և յատկանի ալ թարգմանուու մը առ Ներկայացուածական արգէն իր այս գաղափարը: Սարգիկապէս պատճեն Սրբազն անձամբ ալ պարզած է եկեր այս տեսութիւնը, անուանի հազէտին Հայաստան այցելութեան աթիւ, իր հայ ճարտարապետութեան նուրբուած նշանաւոր երկանուած պատճեն կը հիշատակած է այդ աշխատութիւնը անցողակի գոելով: Կորուննեան այս (այսին քիւղական տունը) եկեղեցայինութեան մէջ ոչ մի նշանակութիւն չի անցեցիր զրա վրայ երկար կան իմ աների Սեղորոց Մագիստրոս Արքեպոս. հայ կ'անդրադառնայ իր տեսութեան, և կ'անդրադառնայ անոր տարցուութիւնը հայ գիւղական հնագոյն տան կառուցուած ցովը (այսին քնն հայկական կան զուս տեղանութիւններու առըցացաւ) բացատրելով այս անզամ ոչ միայն ժամանակներու այլ աշենական թիւնընը ներկայացնելու հայկ եւ կաթողիկէն համարելով արդիւնք հայ գիւղական տան ներքին զարգացմանը: Մեր տպաւորութիւնը այն է որ այս տեսութիւնը ներկայացնելու հանդերձ որոշ շահեկանութիւնը կիմուուած է զեր ևս չափացան ընդհանուր պահունակը և անորոշ հանդիպութիւններու վրայ կարենալ, գէթ առ այժմ, օգտակարա-

պէս ծառայելու հայ հնարքնութեան՝ իբր բեղուն վարկած մը:

Ամէն պարագայի բազմավաստակ Մըրացնեին այս գործը թէկ փոքր ծաւալով՝ բայց լեցուն է շանէկան շատ մանրամասնութիւններով և հայ հնադիտութեան հայթայթած բազմաթիւ արժեքաւոր ատաղձներով: Բուն իսկ հայ հարտարապետական գլուխութիւններովը: Բայց ինչ որ կը պակսի անոր մէջ՝ ներկայացաւած նարարտագիտական կուռուցածքներուն ուն արտեստագիտական արթէցներուն ընթացունքն է: Հայ հարտարապետութեան այդ ստեղծագործութիւնները զնեցիլի են անշաւշ ինչպէս կը կրկնէ Մըրացնը յատին: Բայց այս որակումը այսպիսի գործի մը մէջ մեզ կը հայտն էտապա անդամաններ գեղեցիկ, այս՝ բայց ինչու՞ ինչու՞: Գեղեցիկ, բայց դէք ինչ տեսակի զնեցեցութեամբ Ազնք մէջ լցունի եւ պարապի բաշխման, մակարդակինու և զիեկերու պայտանութեամբ իսկ յարինուած ինքնառպի միտքեան, Զէին և զործածութեած նիւթէններու յարաբերութեան, Ունին արտայայտական նըկարագրին յատկորշման և այս կարգի իրապէս էտական բանենք մասին որոշ ոչինչ ըստուած կը զանենք. այս ըոլոյց կը թունին ինչի՞ եղած չըլլաւ երբեք: Բայց ժամ է կարծեն այլու որ մեր ազգային հարտարապետութեան դորերու ստումասիրութեան նուրիուու մեր հնագէտ հեղինակներն էն:

Վերսին կէս մը ներուի մեզ մասնանչի, այդ սէի պահանութիւնն է գործածքի կարելի է ըստ ըսվանակ ընթացքին, ընդհանրապէս թոյլ, անփայթ, թերել գրաման արտայատութիւնն մը, առար բառերու անսեղիօրէն ինչու և երեխն նոյնիկ կասկածելի քերակնութեամբ: Դիրի ըստի անշաւշ թէ գրական գործ էէ այս այլ զիավակն. ըստ մեզ, մասնանշ Արեկեանայ մատարակութեան մէծամասնութեան մէջ այսպիսի առարկութեան մը յայտնաբերած մայնայնիւնը սիմալ է հիմունին: Գիտական գործ մը նիշը այսքան որքան գրական գործ մը սէի պէտք անի. թէկ գրական գործի մը հարկ եղած սնէն տարբեր ոսի մը անշաւշ, բայց ոսի՞ անդայման: Պահանանդ երբ, ինչուն հոռ, ինչոր է մեզ հազոր ընել ճարտարապետական կուռուցուածքներու ստեղծած տպաքանիթիւններուն: Այս վերջին կէտին համար որքան գործ ունին ինքանայուած մեր մէծ նախնիներուն վրա: Ինչպէս դիտէին զզալ անոնց իրենց շինած չէնքերուն կուռուցուածքն ու ոգին և ըստի այս: Ասա թէ, օրինակի համար, ինչպէս կը դրէ ներփակութիւններուն մը Տաթէի Առաքելոց եկեղեցւոյ մասին: Այսպէս կատարեալ զեկեղեցին . . . ի տաշածոյ վի-

մաց և ի գերածոյ քարանց, գաղատուաչէն իմ յարմարեալ ակնախտիդ անսոզաց, ի հարիւր կանգնույ բարձրութիւն նորա և ի քանիչ ի ինքնառաջ լայնութիւն նորա, անելով յինքեան չըր խորան, բայց յաւագ խորաննէն: Աս մէջ տան երկուս սիւն կրաշակերոս, զբոյս և զայքում որք հաստակեղոյ խարսիօք և գեղեցկամբ և բարձրաբերը թակարաջոց պարաբարձեալ ունին զարգին թանձրութիւն երկնածեղուուն քարական յարինն, և այս ի խորուրդ երկուց գլխաւոր առաքելոցն գետոսի և զօսոսի: Այս քանի մը բաները քարերը կշիռով կը նատին մէջ և իրասու վրայ կ'աւելինան՝ կերտելու ներող՝ եկեղեցին և յուղելու քեզ:

Ու սա քահի մը աղոն այ այս վանցերու մէջ ծաղկող կեանքին մասին. թէ, օրինակ, ի՞նչպէս է Տաթէր առաջն Յովհաննէսի օրով, Օքբէկեան զարդ յատկաննէսի այսպէս: Չահանառեալ իբրեւ զարգապէնի մէջ աստեղաց երկելի էլ (վանքն) ի մէջ ամենայնի ոչ միան շնուռածովյալ, այլ և պայցանայալը քահանայական և կրօնաւերական զամուք ի չափ 500 եղբարց. լի էր և ծագմատոյ ի իշխոսվայիւք երածացական երգոց. Ճսի էր և կարաքան վարզապետական ի իրութեամբ, նաև արհեստաւորը նկարչացն և գրուաց անհամեմատք: Նոյնպէս և երկրորդ Յավհաննէսի օրով՝ որ զարտարել է Սիւնեաց նախազան տան եպիկոսասարաւը ըզանազան զարդուք և մեծամծ սպասուք և զեղեցիկ կարգօք աստուածայնօք, և ելից բաղմութեամբ կրօնաւորոց, անյալը փիլիսոփայիւք և մինման երաժշտօք եւ բանիքուն վարապետօք և աստուածագեաց ճննառոք, նաև յովհանապատիք արհեստաւորօք . . . շինեալ կայր բամսութիւն երգոց և ամբութիւն իբր հազար արանց . . . Հայ հոգենոր գարունի երանելի՛ ժամանակն էնք . . . :

Ե. Ա. Պ.

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱԾԱՐԻ ՎԵՐԱՆԻՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մթաքին գնունակուրեամբ կ'արձանացենք թէ Գամիիրի պատուական ազգային Ենթեկն իրաւագես-իրաւաբան Մէր Ենաւար Ենթյօնեան վերջին անզամ ինքնաբերաբար Ս. Պատրիարք Հօր յանձնան և հարիւր եղիպատական ոսկի, իբր անձնական մասնակցութիւն՝ Երանելութեամբ իրաւական կանոնական կանոնական վերջին պատուական իրաւաբան Ենթեկն իրաւական առքի հաջին բայց ազզի բաժին ծանուց: Տնօքեն ֆաղովք զամանամբ սրի տեղեկանալով այս յօժարակամ նուրատուութեան խոնցը Ե. Պատրիարք Հօրմէն, իբր օրինութեան նետ բովանդակ Միաբանութիւնը հաղորդել յիշեալ պատուական ազգայինին: